

УДК 343.97

О.Г. Кулик,

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

ЗЛОЧИННІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ: СУТТЄВІ ОЗНАКИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

У статті проаналізовано погляди кримінологів на сутність злочинності та її істотні ознаки, сформульовані на цій основі визначення злочинності. На основі зазначених теоретичних положень та власних досліджень злочинності в Україні та інших країнах світу розроблено перелік суттєвих ознак злочинності та суттєве й операційне визначення.

Ключові слова: злочинність, злочинність як соціальне явище, суттєві ознаки злочинності.

В статье проанализированы взгляды криминологов на сущность преступности и ее основные признаки, на их основе сформулированы основные определения преступности. На основе вышеуказанных теоретических положений и собственных исследований преступности в Украине и других странах мира разработаны перечень существенных признаков преступности, ее сущностное и операционное определения.

Ключевые слова: преступность, преступность как социальное явление, существенные признаки преступности.

Paper analyzes the views of criminologists on the nature of crime and its essential features, on its basis main definitions of a crime are formulated. On the basis of these theoretical positions and own studies of crime in Ukraine and other countries of the world, a list of essential features of crime, its essential and operational definitions, has been developed.

Keywords: crime, crime as a social phenomenon, essential features of crime.

Одним з основних напрямів розвитку теорії кримінології є дослідження злочинності як соціального явища, формування теоретичних положень щодо її суттєвих ознак та визначення. Такі дослідження розпочалися ще в перші роки виникнення кримінології, тривають нині й будуть здійснюватися у майбутньому. Це природно, оскільки злочинність складне, багатопланове, мінливе соціальне явище, яке на кожному етапі розвитку суспільства змінюється, виражається в певних нових формах, що потребує постійного аналізу її сучасних проявів, переосмислення її суттєвих ознак, поглиблення розуміння її соціальної сутності, місця у суспільстві та впливу на нього.

Метою цієї статті є на основі аналізу існуючих точок зору щодо злочинності формування сучасного погляду на суттєві ознаки та визначення соціального явища.

Термін “злочинність” став вживатися при проведенні перших кримінологічних досліджень статистичних даних щодо кількості засуджених за вчинення злочинів. Аналіз цих даних дав підстави для формування погляду на постійне вчинення значної кількості злочинів як на масове соціальне явище в суспільстві, яке можна визначити як злочинність. Термін “злочинність” вживали вже перші кримінологи – А. Кетле, Е. Фері, А. Лакасань, Г. Тард, Ф. Ліст, Д.А. Дріль,

А. Принс, Е. Дюркгейм тощо. Проте вже на той час він розумівся по-різному. Згодом було сформульовано цілий ряд визначень злочинності. Узагальнюючи ці визначення, ми б віднесли до основних з них такі.

1. Схильність людини до вчинення злочинів. У такому розумінні цей термін вживав А. Кетле [1, с. 89]. Він стверджував, що “злочини – це результати природної схильності до них людей, які їх вчинили. Більші або менші відхилення між схильністю дійсною й уявною відбуваються через випадкові причини, які взаємно усуваються при значній кількості даних” [1, с. 85]. Положення щодо злочинності як схильності людини до вчинення злочинів розвивав Д.А. Шестаков. Він розглядає злочин як виявлене зовні діяння, а злочинність як властивість людини, її внутрішню схильність діяти у певних ситуаціях злочинно. Він також стверджував, що злочинність – “це сама закономірність, через яку одвічно вчиняється множина злочинів, а злочини – зовнішня форма її прояву” [2, с. 15, 17]. Наявність у людини такої властивості констатували А.Ф. Зелінський [3, с. 21] та В.В. Голіна [4, с. 36], але вони називали її деструктивністю, яка проявляється у злочинній поведінці.

2. Неминуче, нормальне соціальне явище, яке існувало й існуватиме у суспільствах всіх типів, пов’язане з умовами будь-якого колективного життя, виражається у діях, які є суперечливими, образливими для певного колективного почуття або колективної свідомості, які захищає кримінальне право [5, с. 77, 89, 90]. Такої точки зору дотримувався Е. Дюркгейм. Він вважав також, що злочинність набуває патологічного характеру за умови надмірного зростання або зниження, а за нормального стану вона є фактором суспільного здоров’я, підсилює колективні почуття в суспільстві й відіграє корисну роль в еволюції суспільства, вимагаючи відкрити шляхи для змін у суспільстві і у певних випадках прямо готуючи ці зміни [5, с. 85–87, 90].

3. “Не тільки сукупність одиничних суспільно небезпечних діянь, а соціальний процес, який підкоряється загальним закономірностям розвитку соціальних явищ” [6, с. 140]. А.Н. Трайнін сформулював ідею злочинності як процесу ще у 1929 р.

4. “Відносно масове, історично мінливе соціальне, таке, що має кримінально-правовий характер, явище класового суспільства, яке складається з усієї сукупності злочинів, вчинених у відповідній державі у визначений період часу” [7, с. 173]. Це визначення злочинності було запропоновано Н.Ф. Кузнецовою в її відомій монографії “Злочин і злочинність” 1969 року. У цій роботі автор вказує також на ознаку злочинності, якої немає у визначенні. Вона зазначає, що злочинність – це не механічна сума окремих злочинів, а їх органічна сукупність або органічне ціле, що трактується нею як діалектична єдність, як якісно-кількісна єдність її стану, структури та динаміки, як взаємозв’язок між усіма зазначеними ознаками злочинності [7, с. 174, 175]. Остання редакція цього визначення, сформульована Н.Ф. Кузнецовою, є такою: “злочинність – це історично мінливе, соціальне та кримінально-правове, негативне явище, яке становить систему злочинів, вчинених у відповідній державі (регіоні) за той чи інший період часу” [8, с. 90]. Це визначення відносять до нормативістського, кримінально-правового, доктринального підходу в кримінології. Воно було сприйнято абсолютною більшістю радянських кримінологів (І.І. Карпець, В.М. Кудрявцев, С.Я. Лебедев, Г.А. Аванесов, Ю.М. Антонян, В.В. Лунєєв, С.М. Іншаков та інші) і упродовж наступних десятиліть з певними змінами наводилося в багатьох підручниках та монографіях з кримінології.

5. “Це масовий прояв деструктивності у поведінці людей, який виражається в системі передбачених кримінальним законом діянь, вчинених на даній території

або серед членів певних соціальних груп протягом одного року або якоїсь його частини” [3, с. 21]. У цьому визначенні, сформульованому А.Ф. Зелінським, замість таких загальних категорій, як явище, процес, сукупність вживається формулювання прояв деструктивності, а також “система”, тобто сукупність злочинів трактується як система.

6. “Це сформований і усвідомлений людьми в ході свого історичного розвитку шкідливий різновид людської поведінки, заборонений кримінальним законом, і такий, що виражається у пролонгованій множині злочинів і пов’язаних з ними інших негативних наслідків” [4, с. 37]. В.В. Голіна в цьому визначенні вживає вже іншу загальну категорію “різновид людської поведінки” і підкреслює, що злочинність виражається у “пролонгованій множині злочинів”, тобто, по суті, підкреслює той факт, що вчинення злочинів є безперервним процесом, обмеження якого певним часовим проміжком може бути лише умовним.

7. “Це феномен суспільного життя у вигляді неприйнятної та небезпечної для суспільства масової, відносно стійкої, різнобумовленої кримінальної активності частини членів цього суспільства” [9, с. 139]. У цьому визначенні А.П. Закалюка вживаються нові загальні категорії – “феномен суспільного життя” та “кримінальна активність”, і підкреслюється така важлива ознака, як вчинення злочинів частиною членів суспільства.

8. Це протиправна кримінальна практика, яка є широко розповсюдженим різновидом соціальної практики, що проявляється в поведінці, забороненій кримінальним законом. В.М. Дрьомін, автор цього визначення, вважає, що кримінальні практики за своєю розповсюдженістю та впливом на життя суспільства та індивіда конкурують з працею, навчанням тощо, що проявляється у процесі криміналізації, тобто проникнення злочинних форм поведінки у різні сфери суспільного життя, а сама така практика може бути розцінена як неформальний соціальний інститут [10, с. 114, 115]. До цієї групи можна віднести одне з останніх опублікованих визначень злочинності, сформульоване Н.В. Сметаніною: злочинність – це “...кримінальна практика людей, що проявляється як явище у вигляді множинності злочинів і осіб, які їх вчинили, у визначеному просторово-часовому проміжку і яка підлягає кількісно-якісному виміру” [11, с. 6].

9. Система. Ми віднесли визначення, у яких для розкриття сутності злочинності використовується загальна категорія “система”, в окрему групу. Першим цю ідею сформулював С.Є. Віцин, який запропонував розглядати злочинність як “складну, динамічну соціальну систему, котра може бути охарактеризована певними параметрами та досліджена як процес” [12, с. 24, 26]. Згодом її підтримали А.Ф. Зелінський [3, с. 21], О.Г. Фролова [13, с. 11, 12], А.І. Долгова [14, с. 74 –75], В.М. Дрьомін [10, с. 123] та ряд інших кримінологів. Зокрема, значну увагу цьому питанню приділила А.І. Долгова, яка вважає, що всі прояви, види, елементи злочинності є взаємопов’язаними через суспільство як єдиний загальний детермінант злочинності, а кримінологічні дослідження доводять взаємозв’язок між елементами злочинності, що підтверджує її визначення як системи, котра має такі властивості, як цілеспрямованість, відкритість, самодетермінація, розвиток при прорахунках боротьби зі злочинністю [14, с. 74, 75, 86].

За результатами аналізу наведених вище визначень та їх обґрунтувань можна вказати на ряд методичних неузгодженостей та неточностей, які утруднюють вироблення єдиного, всеохоплюючого й несуперечливого розуміння злочинності та її сутнісних ознак.

Існує формулювання визначення злочинності за допомогою різних загальних понять, причому автори переважно не оговорюють смисл, у якому

вживається саме дане поняття. Слід зазначити, що ряд вчених, зокрема, А.І. Долгова [14, с. 74, 75, 79, 86, 90], І.М. Даньшин [15, с. 12, 13], А.П. Закалюк [9, с. 127, 137, 139], намагаючись зняти цю “конкуренцію” загальних термінів, справедливо зазначають, що злочинність може розглядатися в різних аспектах і для позначення цього можуть використовуватися різні загальні категорії.

Невиправдано протиставляється визначення злочинності як явища, що спостерігається в певних одиничних об'єктах (вчинках, особах, що їх вчинили, тощо), її визначенню як сутності, котра має певну природу і здійснює певний вплив на суспільство. По-перше, вживання при цьому для позначення сутності загальних категорій на кшталт “масовий прояв деструктивності у поведінці людей”, “різновид людської поведінки”, “феномен суспільного життя”, “кримінальна активність”, “соціальна практика” тощо не здається нам вдалим, оскільки вони є надто узагальненими, розпливчастими й кожна з них потребує окремого пояснення їх смислу. По-друге, неправильним видається трактування сукупності (множини) злочинів як явища, що не відображає сутності злочинності. При такому підході штучно розкривається єдність сутності та явища, поняття сутності використовується в застарілому метафізичному смислі, тоді як більш обґрунтовано розглядати його як властивості (ознаки) об'єкта, від яких залежать інші його властивості і які зумовлюють його єдність.

Багат авторів не приділяють належної уваги розгляду ознак злочинності як соціального явища, тобто значна частина визначень формулюються без належного аналізу проявів злочинності. Це позбавляє зазначені визначення належної повноти та обґрунтованості. Також слід вказати й на використання в деяких визначеннях злочинності як основних, так і другорядних ознак, що надто перевантажує його й ускладнює його розуміння.

При формулюванні ряду визначень використовуються загальні поняття, придатність яких до розгляду злочинності ще не доведена, не має відповідного емпіричного обґрунтування, а ці поняття мають загальний характер і самі потребують окремого пояснення щодо смислу, у якому вони використовуються у визначенні злочинності. У цьому ряду загальних понять ми б виділили поняття “система”.

Докладний розгляд цього питання потребує підготовки спеціальної роботи. Тут ми обмежимося лише стислим висновком: вивчення робіт авторів, які вважають, що злочинність – це система, на наш погляд, свідчить про недостатню теоретичну та емпіричну обґрунтованість цієї точки зору. З теоретичної точки зору, ключовим є питання про відповідність злочинності загальнонауковому визначенню поняття “система”. Зазначимо, що автори, які підтримують тезу “злочинність – система”, у своїх роботах зазвичай не наводять таких загальнонаукових визначень (виняток – С.Є. Віцин). Тобто незрозуміло, що саме вони розуміють під системою. У загальній теорії класичним є визначення системи, запропоноване засновником загальної теорії систем Л. Берталанфі, згідно з яким це комплекс елементів, які перебувають у взаємодії [16, с. 42]. Більш широким є філософське визначення системи: “система (від гр. *συστήμα* – ціле, складене з частин, з'єднане) – сукупність елементів, що знаходяться у відносинах та мають зв'язки між собою, і утворюють певну цілісність, єдність” [17, с. 610]. Жодне із проведених до цього часу досліджень злочинності не підтверджує наявності взаємозв'язків між усіма злочинами чи групами злочинів. Можна констатувати зв'язки лише між окремими елементами злочинності (корупційна та економічна злочинність, організована та економічна злочинність тощо).

Водночас перспективним є аналіз злочинності як системи через її зв'язок із суспільством як системою вищого рівня. Причому цей зв'язок проявляється як у впливі суспільства на злочинність, яке продукує її внаслідок існування в ньому конфліктів, суперечностей та дисфункції, так і у впливі злочинності на всі сфери суспільного життя шляхом спричинення шкоди суспільним відносинам, які в них склалися.

На наш погляд, у методичному плані для того, щоб сформулювати найбільш повне й точне природно-сутнісне визначення злочинності, необхідно спочатку встановити коло її суттєвих ознак. До суттєвих ознак злочинності ми відносимо ознаки, які відображають зв'язок злочину і людини, злочинності і суспільства, характеризують вплив злочинності на суспільство. На основі узагальнення наведених вище теоретичних положень та власного дослідження злочинності ми вважаємо, що до переліку суттєвих ознак злочинності входять такі.

1. Об'єктивна зумовленість цього явища суспільним буттям. Як свідчать загальна історія та історія кримінології зокрема, злочинність існує з моменту створення перших державних утворень. Деякі ж учені вважають, що з моменту утворення родоплемінних спільнот [18, с. 11] і до цього часу, за будь-якого суспільного устрою вона проявляється у великій кількості різнорідних діянь, які вчиняються в будь-яких сферах суспільного життя, територіальних поселеннях, представниками будь-яких верств населення від жебраків до представників бізнесової еліти та вищих посадовців, хоча кількість таких діянь, вчинених представниками різних верств населення, суттєво різниться.

Це дає підстави вести мову про злочинність як феномен (явище, процес), об'єктивно притаманний суспільству, укорінений у його бутті. Ця укоріненість пов'язана з тим, що колективне буття суспільства проявляється в індивідуальному фізичному бутті кожного з його членів. При цьому людина, з одного боку, не може жити без колективу, без суспільства, а з іншого, не може розчинитися в ньому, зберігаючи власні потреби та інтереси, які можуть вступити в суперечність зі встановленими колективом нормами щодо їх задоволення. У разі наявності певних фізіологічних та психічних особливостей, недостатньої соціалізації, ускладнення життєвої ситуації тощо людина може вчиняти у власних інтересах діяння, які суперечать встановленим колективом нормам і спричиняють шкоду іншому (іншим) членам колективу.

Саме ця ознака зумовила появу розуміння злочинності (деструктивності) як властивості людини, тобто схильності до вчинення злочину (А Кетле, Д.А. Шестаков, А.Ф. Зелінський). Такий підхід є обґрунтованим, оскільки розкриває сутнісний зв'язок між людиною і злочином. Його недоліком є те, що термін “злочинність вживається” в іншому смислі, ніж це прийнято більшістю кримінологів, що є небажаним.

2. Шкідливість для суспільства (О.М. Бандурка, В.В. Голіна, Л.М. Давиденко тощо). Цій ознаці у кримінології не приділяється достатньо уваги, хоча вона є первинною ознакою злочинності. Кожен злочин є діянням, що спричиняє шкоду конкретній людині, групі людей, суспільству та державі. Усі злочини в сукупності (множині) завдають сумарної різнопланової шкоди суспільству в цілому: порушують цілісність суспільства, суспільні відносини, які в ньому склалися, знижують рівень єдності та солідарності членів суспільства. Саме в цьому проявляється їх деструктивний для суспільства характер. Саме від цієї ознаки злочинності походить така її ознака, як суспільна небезпечність, яка використовується для характеристики злочинів у кримінальному кодексі.

3. Безперервність. Злочини вчинюються постійно, і злочинність проявляється як пролонгована множина (В.В. Голіна) або як процес вчинення злочинів (А.Н. Трайнін).

4. Соціально-правовий або кримінально-правовий характер. Згідно з цією ознакою перелік діянь, які визнаються злочинами й у сумі утворюють сукупність злочинів, учинених у певній країні, визначається лише кримінальним законодавством. Більшість кримінологів дотримуються принципу, згідно з яким немає злочину без вказівки про це в законі. Інша справа, що до предмета кримінології мають, на нашу думку, входити випадки вчинення діянь, які мають значний рівень суспільної небезпечності, але не передбачені кримінальним законодавством. Проте до їх криміналізації вони не включаються до числа злочинів.

5. Відносна масовість. Цю ознаку виділяють майже всі кримінологи. Вона означає, що злочинність – не сума рідкісних ексцесів, а поширений у суспільстві вид поведінки, яка проявляється у значній за кількістю сукупності або множині окремих злочинів.

Разом з тим, вважаємо за потрібне звернути увагу ще на одне значення, яке може бути надане терміну “відносно масове”. Багатовіковий досвід свідчить про те, що суспільство здатне протидіяти антисуспільним вчинкам, коли їх вчиняє певна, відносно незначна частина його членів. Якщо ж подібні вчинки набувають значного поширення, здійснюються великою (1/3 і більше) часткою членів суспільства або їх більшістю, така поведінка набуває нової якості – вона стає фактичною нормою, суспільство мириться з нею й вважає її припустимою. За таких умов правоохоронні органи та суди фізично не в змозі протидіяти цьому, і можливі два варіанти розвитку подій: вибіркоче притягнення до кримінальної відповідальності та засудження окремих осіб, які вчиняють такі дії, та виключення таких діянь з числа кримінально заборонених, тобто їх легалізація. Останній варіант є більш обґрунтованим як у соціальному, так і в правовому плані. Як приклад такого вирішення проблеми за останні роки можна згадати легалізацію спекулятивних діянь.

6. Сукупність (множина) злочинів. Вчинення окремих злочинів, як правило, відбувається незалежно одне від одного (Я.І. Гілінський), а їх сукупність утворюється шляхом підсумовування злочинів, вчинених на певній території (країна, регіон тощо) за певний період часу. Підставою для такого підсумовування й аналізу сукупності злочинів як цілісності є наявність в усіх одиницях цієї сукупності двох спільних ознак – суспільної небезпечності та кримінальної протиправності. Підсумовування такої сукупності злочинів є статистичним прийомом, який використовується при здійсненні статистичних спостережень за всіма процесами, що відбуваються в суспільстві (виробництво, перевезення, міграція тощо). Сукупність злочинів є придатною для застосування до неї статистичного аналізу.

7. Розмаїття (гетерогенність) діянь, які складають злочинність. Ця ознака злочинності є досить важливою, хоча ми не натрапили на згадки про неї в інших авторів. Вона означає, що злочинність включає різноманітні діяння, вчинені різними за соціальним статусом та іншими ознаками особами, у різних сферах суспільного життя, різними способами, щодо різних за ознаками фізичних або юридичних осіб тощо. Внаслідок цього злочинність завдає шкоди всім сферам суспільного життя.

8. Історична мінливість. На цю ознаку вказує ряд авторів. З часом постійно змінюється як перелік таких діянь, що визнаються злочинами у кримінальному законодавстві, так і їх кількісні параметри (О.М. Бандурка, Л.М. Давиденко). З

цієї ознаки впливає методологічна вимога досліджувати злочинність конкретно, тобто на визначеній території та за певний період часу.

На нашу думку, цей перелік включає основні суттєві ознаки злочинності, які можна наразі визначити. Ряд ознак, які згадувалися в наведених визначеннях злочинності, ми не включали до переліку, оскільки вони не можуть на сьогодні бути розповсюджені на всю злочинність (інституційний характер), потребують додаткового теоретичного та емпіричного обґрунтування (системність), мають похідний характер від суттєвих ознак (вчинення внаслідок певних причин, наявність статистичних закономірностей, кількісних та якісних параметрів). Включення до ознак злочинності всіх її елементів – злочинних діянь, осіб, які вчинили злочини, завданої внаслідок їх вчинення шкоди тощо є, на нашу думку, зайвим, оскільки в цьому контексті під злочинами зазвичай розуміється і злочинне діяння, і всі інші елементи злочину.

На основі виділених суттєвих ознак злочинності можна сформулювати таке її визначення, яке б відображало її сутність та природу: злочинність – це зумовлене умовами суспільного життя відносно масове історично мінливе соціальне явище, яке проявляється у постійному вчиненні одними членами суспільства сукупності різноманітних заборонених кримінальним законом діянь, що спричиняють шкоду іншим членам суспільства або суспільству в цілому.

Разом з тим, хотілося б висловитись з приводу ще двох підходів до визначення злочинності. Перший з них передбачає визначення злочинності як властивості злочинця (А. Кетле) або злочинця та суспільства (Д.А. Шестаков, В.В. Голина). Ми оцінюємо таке розуміння поняття “злочинність” як цікаве і змістовне. Проте оскільки небажано вживати один і той самий термін в різних смислах, вважали б за доцільне йменувати таку властивість за допомогою іншого терміну, наприклад, “криміногенність”, “ступінь криміногенності”.

Другий підхід передбачає використання у кримінології визначення злочинності як сукупності злочинів (включаючи всі елементи), учинених на певній території за певний період часу. Це визначення, на нашу думку, може розглядатися як операційне [19, с. 407], тобто таке, що відбиває сукупність зовнішніх проявів злочинності, яка піддається вимірюванню та кримінологічному дослідженню. Воно може використовуватися при описі емпіричної бази дослідження злочинності з обов'язковим зазначенням про це.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Кетле А.* Социальная система и законы ею управляющие / А. Кетле; с фр. пер. кн. Л.Н. Шаховской. – СПб. : Н. Поляков и К°, 1866. – 313 с.
2. Преступность среди социальных подсистем. Новая концепция и отрасли криминологии / под ред. Д.А. Шестакова. – СПб. : Издательство “Юридический Центр Пресс”, 2003. – 353 с.
3. *Зелинский А.Ф.* Криминология : курс лекций / А.Ф. Зелинский. – Х. : Прапор, 1996. – 260 с.
4. *Голина В.В.* Преступность: природа, сущность, проявление / В.В. Голина // Криминологія в Україні та протидія злочинності : зб. наук. Статей / за ред. М.П. Орзіха, В.М. Дрьоміна. – О. : Фенікс, 2008. – С. 35–40.
5. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. ; сост., послесл. и прим. А.Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 349 с.
6. *Трайнин А.М.* Уголовное право. Общая часть / А.М. Трайкин. – М. : Изд-во 1-го Московского государственного университета, 1929. – 511 с.
7. *Кузнецова Н.Ф.* Преступление и преступность / Н.Ф. Кузнецова. – М. : Издательство Московского университета, 1969. – 232 с.
8. Криминология : Учебник / под ред. проф. Н.Ф. Кузнецовой, проф. В.В. Лунеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 640 с.
9. *Закалюк А.П.* Курс сучасної української криминології : теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2007. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – 424 с.

10. *Дремін В.Н.* Преступность как социальная практика : институциональная теория криминализации общества : монография / В.Н. Дремін. – Одесса : Юридическая литература, 2009. – 613 с.
11. *Сметаніна Н.В.* Теоретичне уявлення про злочинність в пострадянській кримінології : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Н.В. Сметаніна ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2014. – 20 с.
12. *Вицин С.Е.* Моделирование в криминологии : учеб. пособ. / С.Е. Вицин. – М. : НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1973. – 102 с.
13. *Фролова О.Г.* Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та криминологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. / О.Г. Фролова. – К. : Артк, 1997. – 208 с.
14. *Криминология* : учеб. для вузов / под общ. ред. А.И. Долговой. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2005. – 912 с.
15. *Даньшин И.Н.* Введение в криминологическую науку / И.Н. Даньшин. – Х. : Право, 1998. – 144 с.
16. *Берталанфи Л.* Общая теория систем – обзор проблем и результатов / Л. Берталанфи // Системные исследования. – М. : Наука, 1969. – С. 30–54.
17. *Философский энциклопедический словарь* / гл. ред. : Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
18. *Антонян Ю.М.* Преступность в истории человечества : монография / Ю.М. Антонян, О.Ю. Звизжова. – М. : Норма: Инфра–М., 2012. – 208 с.
19. *Кондаков Н.И.* Логический словарь-справочник / Н.И. Кондаков. – 2-е изд., исправл. и доп. – М. : Наука, 1976. – 720 с.

Отримано 26.01.2017